

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۲۲۲

۱۳۷۹ / ۱۱ / ۲۰

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده معماری و شهرسازی

پایان نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

مرکز آموزش و ارائه صنایع دستی یزد

اساتید راهنما:

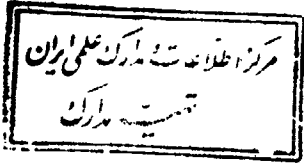
مهندس شیبانی

مهندس شهسواری

نگارش:

سید عباس قیومی

زمستان ۷۸

۹۷۴۸

۳۲۲۵۸

۳۲۳۵۸

با تشکر فراوان از اساتید گرامی:

آقایان. دکتر لیاقتی - مهندس حاج سقطی - دکتر وحیدی - مهندس شعبی - خانم مهندس گلشن

و همچنین دوستان عزیزم:

سید علیرضا میرعربشاهی - امید اویسی - علیرضا ناظم الرعایا - احسان دهقانی - برادران امینی -

خانم نوشین فیومی

هولاء محبوس

این آفرین دفتر را تقدیم می‌کنم به پدر و مادر عزیزم که هر ساله در این سالها از من جدا شده‌اند
بدینشان بهره‌مند بودم؛
تقدیم به آنان که علیه غم تمام سختیها و مشکلاتی که داشته‌اند هرگز در هیچ یک از این سالها با
مبارکشان نشدند.

امید دارم همیشه در پناه لطف حق بمانند باشند.

۱- شناخت

الف - مبحث یزد:

- مجموعه زرتشتیان: تاریخچه و نحوه خاکسپاری فلسفه کلی

ب - وضعیت جغرافیایی

- عوارض طبیعی

- جنس خاک

- پوشش گیاهی

- اقلیم

- باد

- آب

ج - پیشینه تاریخی

د - نظام اقتصادی

ه - ارتباطات

- رشد و توسعه

- وضعیت استقرار و ارتباط با راهها

و - نظام تولید و تقسیم آب:

- قناتها

- آب انبارها

- آب در یزد

ن - ویژگیهای فرهنگی و اجتماعی و تاثیرات کالبدی آن:

- یزد و ویژگیهای آن

ی - نظام مالکیت

ک - ویژگیهای اقلیمی و تاثیر آن بر شکل و فضای معماری و بافت شهر

۲- صنایع دستی

صنعت دستی چیست؟

- نگاهی کوتاه به تاریخچه صنایع دستی در ایران
- لزوم حمایت حفظ صنایع دستی
- صنایع دستی و جایگاه آن در یزد
- علل اضحلال و رکود صنایع دستی
- راه حلهای پیشنهادی
- صنعت دستی قبل و بعد از اسلام
- انواع صنایع دستی در ایران

۳- معماری یزد

معرفی عناصر با ارزش یزد و بسیار شاخص مثل:

- مسجد جامع
- مجموعه فهادان
- مجموعه امیر چخماق و غیره ۰۰۰۰

۴- شناسایی بستر طرح

- معرفی بستر طرح
- دسترسی ها
- معرفی المانهای پیرامون سایت

۵- شناخت ارزشهای مثبت قدیم

۶- مبانی طراحی مرکز صنایع دستی

۷- ارائه نمونه‌های مراکز آموزشی خارجی

۸- برنامه فیزیکی

- بخش ارائه آثار

- بخش خدمات مرجع

- بخش آموزش صنایع دستی

- بخش اداری

- موزه

- بازارچه

- رستوران سنتی

- چایخانه سنتی

۹- سازه و مصالح

۱۰- تاسیسات

- سیستم‌های گرمایش و سرمایش

۱۱- ارائه طرح نهایی

۱۲- منابع و عناصر

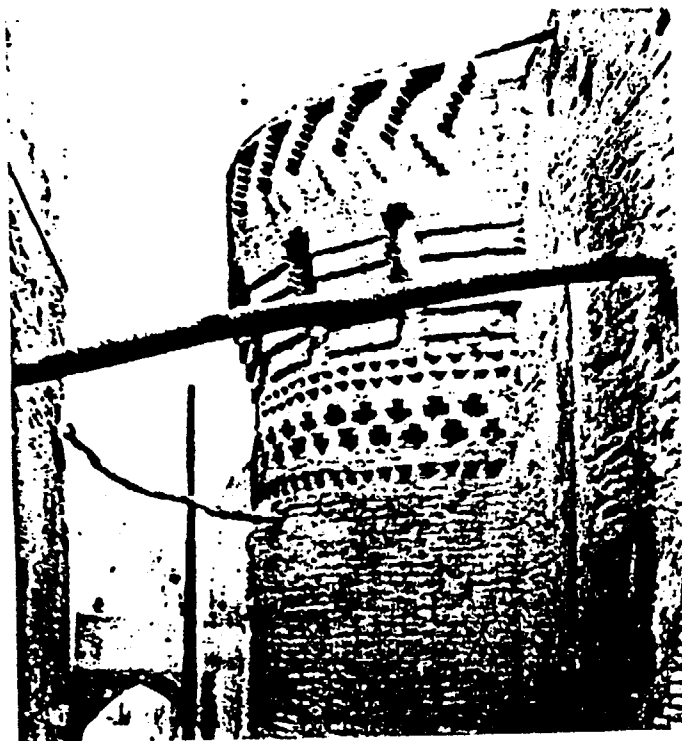
۱- شناخت

پیشینه

تحولات تاریخی شهر یزد

پایداری قسمتی از دیوارهای هزار ساله شهر، پیچ و خم کوچه‌های باریک با دیوارهای بلند خانه‌ها، ترکیب بسته و فشرده و متراکم شهر، هماهنگی شکلی و پیوستگی فضایی، هسته‌های مسکونی به هم پیوسته وجود گذرها همراه با طاق نما، ساباط، دالان، بازارچه و میدانچه، وضوح، روشنی و سادگی همه از مشخصات شهرسازی اصیل و دیرپای شهر یزد است. شالهای معمولاً سفید که بر سر مردان کاسب پیشه و روستائیان پیچیده شده، زنانی که چادر نمازهای کبودگان چهارخانه سر می‌کنند و «پاخاک‌کشان» از کوچه‌های خاک‌آلود می‌گذرند و پوشیدن البسه دست بافت به نمونه حفظ آداب زندگی، گوشه‌هایی است بازمانده از زندگی مردم کویری ایران.

یزد به استنباط کتب تاریخی و نیز وضع شهرسازی آن از زمان امرای دیلمی تا عصر صفوی چندبار گسترش یافته و روی آبادانی دیده است. حصاربندی شهرستان و گسترش نخستین آن به دست شعبه‌ای از سلسله آل کاکویه انجام شد. بعد از آن سلسله محلی اتابکان یزد مدرسه‌ها و مساجد مهم در آنجا بنا کردند. در عهد آن مظفر یزد مقرّ و مرکز اصلی حکومت آن سلسله شد. علی‌الاصول قرن هفتم و هشتم دوران عظمت خاص یزد است در این سالها بناهای بسیار زیبا و معتبر توسط عده‌ای از خواجهگان، وزراء و اعیان ساخته شد و تأسیسات مهمی مثل مدارس رکنیه، کمالیه و شمسیه و حسینیان و ضیائییه و دارالشفای صاحبی بوجود آمد. حاکمان و والیان دوره تیموری نیز در آبادی شهر و حوالی آن کوشش قابل توجهی کردند. در عصر صفوی یزد به مناسبت صنعت و تمرکز تجارت مورد توجه سیاحان و مسافران اروپایی بود.

برای بررسی سیمای تاریخی شهر یزد می‌توان آن را به چند دوره خاص تقسیم بندی کرد و تحولات آنرا در این چند دوره جستجو نمود. دوره پیش از اسلام - اوایل دوره اسلامی - عهد آل کاکویه و اتابکان یزد - عهد آل مظفر و گورکانیان - زمان صفویه و زمان قاجاریه.

دوره پیش از اسلام

از تحولات تاریخی یزد در دوره پیش از اسلام اطلاعات دقیقی در دست نداریم. در جایگاهی که امروز شهر یزد قرار دارد در دوره هخامنشی شهر ایساتیس برپا بوده. براساس افسانه‌هایی که به جا مانده است بنای یزد را به اسکندر نسبت می‌دهند. (جعفر بنی محمد جعفری) می‌گوید:

بعد از آنکه اسکندر از عراق متوجه خراسان شد چون به سر بیابان خراسان رسید که اکنون یزد است به لشکر فرمود تا قلعه ساختند و نهری جاری کردند و کسی از آن خود را آنجا بنشانند و آن جماعت را در آنجا ساکن گردانید و آن مقام را کتله (که به یونانی آن را زندان خوانند) نام نهاد و این اول عمارت یزد است که آن را زندان ذوالقرنین می‌خوانند.

در این که شهر کتله در زمان ساسانیان پابرجا و آبادان بوده است تردیدی نمی‌توان داشت. در روایت

است که این شهر را یزدگرد بن بهرام پی افکنده است. «چون به کته رسید آب و هوای کته وی را موافق آمد و گفت نذر کردم که این مقام را شهری سازم به نام یزدان. بنایان ممالک را جمع کردند و منجمان به طالع و سنبله یزد را ساختند، قصور و دیوار و بازار و آتش خانه عالی بنا کردند و خانه سلطان، و سه نهر آب روان کردند.»

گویند نام یزدگرد شاپور اصغر بود چون یزد بساخت مشهور به یزدگرد شد.

شهر یزد دوزمان ساسانیان از توابع کوره استخر بوده و این وضع تا قرن پنجم هم ادامه داشته است. چنان که در تقسیمات کشوری، رستاق یزد، به عنوان بخش و مرکز اداری و سیاسی در سلسله مراتب: ولایت فارس، کوره استخر، رستاق یزد، طسوج نائین، قریه نیایستانه واقع بوده. اگر این اطلاعات را با آنچه که درباره سیمای کلی شهرهای ساسانی و مناطق گرم و خشک می دانیم، درآمیזیم به طور کلی می توانیم بگوییم که هسته قدیمی شهر که مربوط به این دوره است، مانند دیگر شهرهای نواحی گرم و خشک ایران از یک نظام قلعه‌ای تبعیت می کردن که از سه جزء اساسی تشکیل شده است:

کهن دژ، شارسنان، ریض و متناسب با نظام طبقاتی حاکم، آتشگاه در قلب شهر و دور از دسترس بزرگان و نژاد در اطراف، طبقه حاکم و ادارات و سپس بزرگان و نژاد برتر و کنارشان سربازان و افسران و بالاخره مردم که یا جایی در شهر نداشتند و یا در پست ترین سکنی گزیدند. بافت شطرنجی بخش قدیمی که امروزه به نام محله فهادان معروف است، در مرکز مجموعه فضای وسیعی یعنی همان میدان مرکزی شهر قدیمی هنوز با تغییراتی پابرجاست و در جوار آن مدرسه ضیائییه و گنبد دوازده امام از دوران اسلامی باقی است. محلی که به نام باغ «شهرباغ» (باغ «شهرنج») در قسمت شمال محله فهادان قرار دارد، محل آب شهر بوده ولی اثری از حصار دوره ساسانی به چشم نمی خورد. چون معمولاً در گسترش شهر بارو و دیوارهای حصار شهر عقب می نشستند و حصار قبلی شهر را به کلی خراب می کرده‌اند.

با توجه به مسائل ذکر شده می توان حدود شهر ساسانی را بدین صورت بیان کرد:

کوچه بازارچه رهبر و در امتداد آن عبدالخالق حد شرقی و کوچه سرآسیاب وزیر و آب انبار کوشکنو حد غربی این شهر بوده است. حد جنوبی شهر را باید حوالی بازارچه قدیمی و گذری جستجو کرد که به

نام حسینیه شاه ابوالقاسم راه می دهد. از بناهای دوره ساسانی آتشکده و یا آپادانا بوده و این بناها عموماً چهار طاقی و در فضای باز بوده چهارطاقی تنها بنایی است که معرف و نماینده معماری مذهبی ایران باستان و نمونه واقعی ابنیه ملی بوده است. نوع دیگر آتشگاه دارای چهارطاقی عظیم گنبدداری در وسط است و مراسم زیر گنبد برگزار می شده است. و گروه آرستندگان می توانستند از چهار سوی آن آتش فروزنده را مشاهده کنند.

زرتشتیان بزرگان خود را پیر گفته و پیرانگاه همان زیارتگاه است که زرتشتیان برای عبادت به آنجا می رفتند. پیرانگاه در اکثر نقاط یزد دیده می شود. به طور کلی گنبد و ایوان و طاق نما و طاقهای گهواره‌ای اساس ساختمانهای عصر ساسانیان را تشکیل می دهد و از ویژگیهای دیگر ساختن قوسهای نعلی شکل در این دوره است. اسکندر مقدونی پس از آنکه به ایران حمله کرد بعد از کشتارهای فراوان و ویرانی های بسیار (به آتش کشیدن تخت جمشید و ۱۰۰۰) متوجه ری شد و از آنجا به خراسان رفت و دوباره به استخر درآمد و آنگاه از راه اصفهان و ابرقوه (ابرقوه) متوجه یزد شد «چون بدین مقام رسید که حالا خطه یزد است فرود آمد. هوایی در غایت اعتدال یافت و چون تحقیق نمود سی فرسنگ در سی فرسنگ معموری نداشت. با وزیر گفت که این زمین به غایت هوای معتدل دارد، اما آبادی از آن دور است. ارسطاطیس گفت: این زمینی است ریگ و بوم و هوای خشک و معتدل باشد و در این زمین رفاقت و موافقت نباشد مصلحت آن است که اینجا حصار بسازند و بندخانه این اسیران کنند، چون در این خاک اقتصادی موافقت نیست و ریگ بوم است و ریگ با همدیگر نیامیزد، فتنه زاینده نگردد.» (احمد بن حسین بن کابت، تاریخ یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران ۱۳۴۵).

بنابر روایات تاریخی اسکندر فرمان داد گودالی عمیق کنند و بر سر آن گودال گنبدی عظیم ساختند و آنجا را مقر اسراء و زندانیان قرار دادند که به زندان ذوالقرنین معروف شد. روایتهای دیگری هم هست که این ساختمان را نه زندان بلکه مدرسه دانسته‌اند، اما مدرسه ساختن از اسکندر خونریزکاری بس دور بوده است. بهر حال زندان ذوالقرنین که به کثه معروف شد، نخستین عمارتی بود که در ناحیه یزد ساخته شده است. از آن پس تا دوران ساسانیان اخباری در دست نیست. هنگام فرمانروایی ساسانیان یزدگرد

نام کثه را یزدان یا به عبارتی یزتان نهاد که بعدها به یزد بدل گردید.

واژه یزد نامی است باستانی در (YAZAT) یا (یشت YAST) یا (یسن YASN) دارد با مفاهیمی چون ستایش - نیایش - پرستش - ایردو ۰۰۰ که یکی از فصول پنجگانه اوستا هم به یکی از این نامها یعنی یشت خوانده می شود. قدیمی ترین نام این ناحیه یک واژه یونانی است «ایساتیس» به معنی جایگاه بز کوهی. ظاهراً نام دیگر یزد فرافیز بوده.

اوایل دوره اسلامی

پس از اسلام فرهنگ و هنر ایران با عوامل تازه ای ترکیب یافت، برخورد و آرامش عنصر ایرانی با جریانهای فرهنگ و هنر و اندیشه اسلامی سیمای تازه ای به هنر ایران داد. بی آنکه هویت و روح آن را تغییر دهد. معماری ایران پس از اسلام از رنگارنگی پربار و طراحی و ظرافت و دقت کم نظیری برخوردار شد.

یزد در زمان عثمان و به دست پسرش سعید فتح شد و طی دوران بنی امیه و سپس ابومسلم، صفاریان، ساسانیان و غزنویان همگام با رشد مداوم شهرنشینی، شهر یزد نیز چنان گسترش یافت که شهر اصلی از مرزهای شارستان فراتر رفته و در ریض گسترش پیدا کرد. به طوری که پایگاه مذهبی و حکومتی در بطن نوده مردم قرار گرفت. قلعه شهر در نزدیکی مسجد جامع و به احتمال زیاد در قسمت شمالی آن و در حاشیه جنوبی محله قرار داشته است. شارستان یا قسمت اصلی و قدیمی شهر در محله فهادان قرار داشته است. شارستان یا قسمت اصلی و قدیمی شهر در محله فهادان جا داشته و از سوی باختر به دروازه کوشکنو و از خاور به محله بازار نو و از شمال به بخش جنوبی باروهایی که از آل کاکویه به جا مانده محدود می شده است. در این میان ریض شهر که در غرب و به خصوص در جنوب کهن دژ و شارستان گسترش یافته شامل مسجد جامعه و بازارهای متعددی است که در حوالی آن و در دوره اسلامی بنا شده است.

در دوره اسلامی آتشکده ها برای پرستش خدای یکتا اختصاص یافت و به بسیاری از آتشکده ها به

صورت مسجد درآمد. بنابراین گنبد و چهارطاقی هسته اولیه مساجد به شمار می‌رود. در مورد چهارطاقی‌ها تنها تغییری که به عمل آمد آن بود که یکی از دهانه‌های چهارگانه که با سمت قبله سازگار بود بوسیله دیواری مسدودگشت و در درون آن محرابی تعبیه شد. بدین ترتیب طرح مساجد چهارطاقی تکمیل شد.

دوره آل کاکویه و اتابکان (۳۹۸ - ۵۳۶ - ۷۱۳ - هج)

این دوران به دلیل پایتختی یزد به عنوان دولت مستقل و گاهی نیمه مستقل از دوره‌های پراهمیت تاریخ یزد است. در قرن پنجم شهر مقر حاکم‌نشین یکی از سلسله‌های کوچک محلی به نام شمس‌الملوک ظهیرالدین ابومنصور فرامرز بود و تغییراتی در ساخت کالبدی شهر یزد داده شد. چهار سرهنگ وی به نامهای ابومسعود بهشتی، ابویعقوب، ابوجعفر و ابویوسف در سال ۴۳۲ هجری دیواری گرد شهر کشیدند و چهار دروازه در شهر قابل شناسائی است. حاکمین این خاندان همچنین اقدام به ایجاد عناصر دیگری چون بنای مسجد جمعه در شهر نمودند. ابویعقوب محله‌ای در شهر بنا کرد که امروزه همین نام - محله یاقوتی - شناخته می‌شود.

در دوران اتابکان یزد نیز حکام شهر به ساختن محلات روستائی، باغها، قصرها، بازار، مدارس علمیه، سراها و دروازه‌ها اقدام کردند. بدین ترتیب در دوران آل کاکویه و اتابکان شهر یزد همچنان در ریض گسترش یافت، شاید بتوان این توسعه را نخستین گسترش عمده شهر در خارج از محوطه شارستان در دوره اسلامی به شمار آورد.

دوره آل مظفر و گورکانیان (اوایل قرن هشتم تا اواخر قرن نهم)

در دوران حکمرانی آل مظفر در قرن هشتم هجری نیز ساخت کالبدی شهر دچار تغییرات بسیاری شد محمدبن مظفر امیر مبارزالدین محمد در سال ۷۴۷ هجری قمری محلات و عناصری در بیرون شهر مانند محله صندوقیان، سنبلان، باغ بهشتی، مدرسه اتابک، کوچه جلال، دارالشفاء‌الچی خان، باب کیا،

مزار شرف‌الدین خضر و سنجدستان را ضمیمه شهر نمود و اقدام به کشیدن دیوار و خندقی گرد آنها کرد. دروازه‌هایی نیز در این دوره مانند درب‌الچی خان، درب سعادت، به دروازه‌های شهر افزوده شد. شاه یحیی یکی دیگر از حاکمین آل مظفر نیز دست به اقداماتی زد. از جمله شش برج گسیخته مجاور قسمتی از باروی شهر که به طرف خراسان یزد برای محافظت بیشتر شهر ایجاد نمود. همچنین محله ده نو مشهور به فتح آباد در عهد او ساخته شد. وی در مرکز شهر بازار و گنبد ایجاد کرد و اطرافیان او به ساختن مدرسه، بازار، کاروانسرا و حمام اقدام نمودند.

در قرن هشتم و به ویژه قرن‌های نهم و دهم در دوره گورکانیان در شهر همچنان عمارات و ابنیه جدید احداث گردید که امروز قسمتهایی پابرجاست. به دستور امیر گورکانی داروغه وقت یزد مأمور ایجاد قلعه شهر شد. بخش‌ها و عناصری همچنین به شهر ضمیمه گردید و برجها و سنگ اندازهایی به ترکیب دیوار شهر افزوده شد و خندق ایجاد گردید و بر دروازه‌ها درهای آهنی نصب شد. در دوره حکومت میرزا

تکبه و فخل امیر چخماقی